

JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ, *UTVRDE CRESKO- -LOŠINJSKOG OTOČJA OD PRETPOVIJESTI DO DANAŠNJIH DANA*

Lošinjski muzej, Mali Lošinj, 2013., 50 str.

Važnost, ali i današnji izgled i stanje creskih i lošinjskih fortifikacija potaknuli su Lošinjski muzej da se toj temi detaljnije posveti preko ove zanimljive publikacije čija je autorica poznata arheologinja i povjesničarka Jasminka Ćus-Rukonić, vrsna istraživačica navedene problematike i njezina višedesetljetna proučavateljica, a svakako i najcjenjenija poznavateljica.

Knjiga je opremljena mnogobrojnim slikovnim priložima (zemljovidima, fotografijama, crtežima, skicama), popisom korištene literature te autoričnim zahvalama za suradnju i pomoć. Tiskao ju je Lošinjski muzej, kao predizdanje izložbi koja je tamo bila postavljena od 2. srpnja do 4. listopada 2014. Osim autorice teksta, uredile su je i ravnateljica Muzeja Zrinka Ettinger Starčić te creska i lošinjska povjesničarka Marijana Dlačić.

Jasminka Ćus-Rukonić čitatelja najprije uvodi u povijesni kontekst obrazlažući osnovne procese i pojmove od prapovijesti do najnovijeg vremena. Ističe negativnu konstataciju da se zbog ubrzane izgradnje novih i adaptacije postojećih objekata te širenja urbanističkih zona, na Cresu i Lošinju svake godine djelomice ili u potpunosti uništava arheološko i kulturno-povijesno nasljeđe. Događa se to i s utvrdama koje su tijekom prošlosti imale istaknutu ulogu u obalnoj obrani obaju otoka. Knjigom i izložbom gore navedenog naslova širu se javnost željelo upoznati s današnjim stanjem na terenu, ukazati na važnost i značenje utvrda za lokalnu povijest te ih na taj način pokušati zaštititi od zaborava i uništavanja novom izgradnjom.

Razaranje i degradaciju prapovijesnih utvrda, gradina i fortificiranih zdanja iz kasnijih razdoblja predstavljalo je podizanje objekata različitih namjena – od vojnih instalacija do stambenih naselja, vodosprema, antena i sl. Mletačka Republika, izgrađujući svoje utvrde tijekom XVII. i XVIII. stoljeća, ruši prapovijesne ostatke, što se kasnije, u XIX. stoljeću, još pojačava izgradnjom austro-ugarskih vojnih građevina na istim pozicijama, a devastacija se nastavila i u XX. stoljeću.

No, ovdje valja istaknuti činjenicu da stalna gradnja vojnih objekata na istim točkama nedvojbeno potvrđuje njihov izvrsni geostrateški položaj koji je svoje značenje zadržao do danas.

Građevine koje su u ovoj knjizi istražene spadaju u niz različitih kategorija, od klasičnih utvrda ili fortifikacija preko kula i kaštela pa do promatračnica, stražarnica, karaula, bunkera, rovova, obalnih baterija i sličnih obrambenih mjesta koja su čovjeku služila za zaštitu i obranu.

Glavne dijelove utvrde obično čine zid s pokosom pri dnu i kruništem na vrhu, kula, dvorište i vrata. Dvojnost morskih i kopnenih vrata daje posebno obilježje primorskim gradovima, kao što je to bio slučaj u Cresu i Osoru. Vrata s morske strane bila su okrenuta prema luci i zaštićena preprekama u moru, dok su kopnena vrata bila dodatno zaštićena umjetnim barijerama poput mostova i jaraka.

Najstarije nama poznate utvrde na Cresu i Lošinj su, dakako, one prapovijesne, točnije iz brončanog i željeznog doba (XV. – II. stoljeće pr. Kr.), a nazivaju se gradinama. Podizale su se na strateškim uzvisinama, a nadzirale su morske i kopnene putove na Kvarneru. Utjecaj Grka očituje se u izradi kiklopskih zidina, čije dijelove i danas možemo vidjeti u Osoru. U doba Rimljana (I. – IV. st.) nastavilo se s korištenjem gradina, a zidine se radi boljeg osiguranja nadopunjuju kulama. U kasnoj antici (IV. – V. st.) opća nesigurnost uvjetuje daljnji razvoj utvrda: dodaju se nove kule, zidine se zaobljuju, jačaju zidovi antičkih ruralnih i rezidencijalnih objekata, nastaju naselja zbijenog tipa te se grade kašteli i kule na strateškim mjestima.

Ranokršćansko razdoblje (VI. – VII. st.), navodi dalje autorica, donosi sustav utvrda nazvan Justinijanovim limesom, koji je dograđen u cjelovit obrambeni sustav kontrole plovidbe Jadranom. Kasnije utvrde imaju zidove od sitnog kamena te se učvršćuju redom opeka ili drvenih greda. Od XI. stoljeća na bedemima se javljaju drvene obrambene galerije s vertikalnim i horizontalnim otvorima. Križarski ratovi (XI. – XII. st.) mijenjaju dotadašnju fortifikacijsku arhitekturu primjenom tornja za napad, zamjenom kamenih projektila željeznima te uporabom baruta. Izgrađuju se utvrde izrazito visokih zidina, ali obrana zadržava sve bitne elemente antičke fortifikacije – rovove sa zemljanim nasipima i palisadama.

Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća topništvo više ne napada samo krunište bedema već ga pokušava probiti i u donjem dijelu. S pojavom vatrenog oružja, a time i drugačijeg načina ratovanja, utvrde se obogaćuju novim elementima kao što su platforme za topove, usporedni zemljani nasipi i sustav bastiona. Za obra-

nu od vatrenog oružja gradi se kontinuirani zid s puškarnicama. Usavršavanjem topništva u XVI. stoljeću utvrde postaju niže, zidovi mnogo širi, odnosno deblji, a dolazi i do ukošenja donjeg dijela zida, što povećava stabilnost cjelokupnog bedema. Kamene topovske kugle tada su gotovo u potpunosti zamijenjene željeznima.

Razvitak topništva u XVII. i XVIII. stoljeću uvjetovao je novu promjenu u načinu gradnje utvrda. Tada nastaju bastioni, pročelja se štite rovovima, a bočna utvrda osigurava niskim utvrđenjima. Sve jača snaga puščanog zrna prisiljava graditelje da postupno prijeđu na sustav izgradnje rovova i nasipa. Stalne utvrde ili fortovi grade se na uzvisinama s kojih se pruža lijep pogled, nuždan za obranu od neprijatelja, a istodobno se osigurala i vizualna veza sa susjednim utverdama koje su bile osposobljene i za samostalnu obranu.

S novom promjenom načina ratovanja u XIX. stoljeću, ukazuje dalje autorica, napušta se sustav obrane gradova kulama i bedemima, pa se oni ruše. Pojava betona razlog je odustajanja od gradnje kamenih utvrda. U drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća utvrde se udaljuju od gradova, a njihov se broj povećava. Do Prvoga svjetskog rata postojala su tri sustava vojne obrane: odvojene utvrde, skupina utvrda i utvrđena crta bojišnice. Stabilizacijom crte bojišnice u Prvom svjetskom ratu započinje pozicijski ili rovovski rat u kojem su vojske smještene u rovovima. Nakon navedenog rata napušta se opsadni način ratovanja zbog pojave zrakoplova i podmornica te se smanjuje i broj utvrda na Cresu i Lošinju. Razvoj vojne tehnike u Drugom svjetskom ratu unosi promjene i u vojnu mornaricu, a obalne utvrde u tehnološkom i operativnom smislu također doživljavaju promjene zbog uvođenja ratovanja na platformama. U ovom se razdoblju počinju maskirati fortifikacijski objekti. Pojavom atomskog oružja objekti stalnog utvrđivanja ulaze u novu fazu svojeg korištenja. Danas je zbog razvoja tehnologije gotovo u potpunosti napuštena uporaba dosadašnjih obalnih vojnih utvrda u klasičnom smislu, ističe autorica u uvodu knjige.

Slijede potom zanimljiva poglavlja o konkretnim primjerima vojne izgradnje s Cresa i Lošinja po pojedinim povijesnim razdobljima, od kojih je prvo prapovijest. Na Cresu je zabilježeno postojanje 29, a na Lošinju 30 utvrda-gradina, što svakako govori o gustoći njihove naseljenosti u brončano i željezno doba. Autorica potom čitatelje upućuje na činjenicu da su utvrde gradinskog tipa bile opkoljene bedemima od suhozida i smještene uglavnom na brežuljcima ili uzvišenjima, s time da se bedemi grade samo s one strane gdje je pristup lakši. Osim kao utvrde, gradine su se koristile i kao povremena naselja – stanovi za ispašu stoke. U njihovu podnožju gradila su se pristaništa (Beli – Podbeli), jer je tada

otočni čovjek živio od mora, ali je zbog gusarske opasnosti stanovao u neposrednom zaleđu. Prapovijesne utvrde bile su fizički povezane putovima, ali i vizualno, dometom pogleda, a međusobna se komunikacija odvijala i signalizacijom vatrom ili bakljama. Poznate creske gradine bile su, primjerice, od sjevera prema jugu, Halm (431 m), Kalk (341 m), Kojman (402 m), Sis (638 m), Gračišće (562 m), Sv. Bartolomej (314 m), Pelginja (341 m), Skulka (322 m), Ilovica (163 m), kvadratna gradina Lubenice, kružna gradina Stivan, Vela straža (154 m), Pešćeni (178 m) i dr. Od lošinjskih gradina valja spomenuti Halmac (102 m), Polanžu (214 m), Tovar (125 m) i Velu stražu (62 m), a ima ih i na obližnjim otocima Unije, Susak, Ilovik, Sv. Petar i Vele Srakane.

Autorica zatim piše o rimskoj vladavini, čijom uspostavom u I. st. pr. Kr. na Cresu i Lošinju počinje oblikovanje upravnog i gospodarskog sustava, što se odražava i u razvoju urbanih središta i postupnoj romanizaciji liburnskog žiteljstva. Najznačajnija je točka, veli ona, Osor (Apsoros), velik i snažno utvrđen grad čija važnost uvelike prelazi lokalne okvire, o čemu svjedoče mnogobrojni ostaci javne arhitekture (forum, žitnica, terme, bedemi i dr.) te akropole na najvišoj točki naselja. Ćus-Rukonić ističe podatak da je u odnosu na današnje stanje osorska prevlaka nekoć bila znatno šira, a izgleda da je njezin prvi prokop obavljen još u predrimsko doba, u I. tisućljeću pr. Kr.

Većina gradinskih naselja i utvrda nastavlja svoj život i u antičko doba, a to su Porozina (Farum Insulae), Beli (Caput Insulae), Sv. Bartolomej s lukom u Mergu (Smergonu), Cres (Crepisa), Lubenice (Hibernitia), Vrana (Urana) i Ustrine (Ustrinae) te na Susku (Sansacus) Gornje Selo. Postoje još Unije (Nia), Vele Srakane (Saracana) i Ilovik (Insulae Neumae). No, napredovanjem romanizacije život se na ostalim gradinama-utvrdama polako gasi.

U kasnoj antici (IV. st.) seoska se imanja (*villae rusticae*) zbog opće nesigurnosti napuštaju, a sigurna su bila samo ona na otocima. U ranom srednjem vijeku počinju bitne promjene dotadašnjih urbanih struktura gradova napuštanjem antičke urbanističke organizacije. Nastaje proces kastrizacije – zatvaranja gradova i naselja u utvrđene prostore te seljenje stanovništva iz nizinskih naselja u visinsku utvrdu, kastrum. Središnja carska vlast nije mogla jamčiti potpunu sigurnost gradskog žiteljstva, pa je ono samo moralo organizirati svoju vojnu obranu. Obnova i održavanje zidina tako postaju glavnom zadaćom gradskih zajednica, ali i glavnim jamcem preživljavanja.

U doba bizantske vlasti Cres i Lošinj bili su dio nezaobilaznoga pomorskog puta istočnom obalom Jadrana te tada dolazi i do intenzivnije gradnje niza utvrda-postaja obalnoga graničnog područja uz istočnojadranski pomorski put

– *limes marittimus*. Autorica ispravno zaključuje da su naselja na Kvarnerskim otocima bila prilično sigurna, jer nadirući Slaveni i Avari nisu imali mornaricu kojom bi ih mogli ugroziti. U Justinijanovo doba ta naselja doživljavaju procvat, gradskim zidinama dodaju se poligonalne kule, a benediktinski se samostani ograđuju zidinama. Bizantinci utvrde uglavnom grade na mjestima gdje su ranije već postojale željeznodobne gradine. Iz tog su razdoblja poznate sljedeće utvrde: benediktinski samostan utvrđen zidom i kulom uz crkvu sv. Lovre u Dolu sjeverno od Belog, Beli, Dragozetići, Sv. Bartolomej, Cres, Orlec, Lubenice, Belej, utvrda na rtu Sv. Damjan kod Punte Križe, Opsara (Osor) s utvrdom na najvišem dijelu naselja nazvanom Sv. Petar.

U VI. i VII. stoljeću Osor je najvažniji i najsigurniji bizantski otočni grad na čitavom Jadranu. Na ostatke bizantskih utvrda-kastriona nailazimo na predjelu Kaštel u Gornjem Selu na Susku, na Unijama i na Velim Srakanama, na rtovima Straža, na otočiću Palacol, a na ostatke samostana na otočićima Oruda i Sv. Petar. Svi oni predstavljaju dio obrambenog Justinijanova limesa, odnosno osiguranje pomorskog puta od Akvileje do Salone.

Autorica nas potom uvodi u sljedeće kronološko razdoblje: navodi da u X. i XI. stoljeću Cres i Lošinj pripadaju hrvatskim narodnim vladarima, potom hrvatsko-ugarskim kraljevima, pa Mlečanima. U XVI. i XVII. stoljeću bili su izloženi uskočkim napadima. Antički municipiji Cres i Osor u srednjem su vijeku očuvali kontinuitet svojeg razvoja, a srednjovjekovni samostanski kompleks i crkva na Porozini ograđeni su visokim zidom. Kastrum ili kaštel Cha Fisolet (Beli) tada je utvrda kružnog obzida na kojoj su kasnije izgrađene kuće. Utvrda Sv. Bartolomej nastavlja svoj život jer je nadzirala promet u luci Merag.

Posebice interesantan bio je razvoj najvećega otočnog naselja, grada Cresa, kojem Jasminka Čus-Rukonić posvećuje veću pozornost. Zabilježila je da kod obližnje crkvice sv. Šimuna postoje ruševine kaštela iz XV./XVI. stoljeća, a i u uvali Gavza nalazila se manja utvrda uništena izgradnjom turističkog naselja (vidljiva na katastarskoj karti iz 1838.). Nakon proširenja grada Cresa (XII. – XV. st.) izgrađen je drugi prsten zidina, pomoću kojeg naselje dobiva pravokutan oblik. Najstariji dio gradske jezgre smješten je istočno od luke i predjela zvanog Zagrad, na ravnom i niskom terenu, pa je obalni dio mjesta (Placu i Rivu) za vrijeme visokog vodostaja more redovito poplavljivalo. Na prikazima utvrđenih gradova Cresa i Osora iz tog perioda naselja u rukama nose njihovi sveci zaštitnici, sv. Izidor i sv. Gaudencije. Širenje Cresa sačuvalo se ne samo u ostacima obrambene arhitekture nego i u mikrotoponomastici, pa se područje iza prve linije gradskih bedema (XIII. – XIV. st.) naziva Zagrad, u značenju „iza grada“.

Treći prsten creskih gradskih bedema izgrađen je 1510. – 1620., a koncem XVIII. stoljeća prestao je imati obrambenu funkciju. Početkom XIX. stoljeća Općina Cres prodaje gradske bedeme i kule fizičkim osobama te se započinje, spominje autorica, s njihovom prenamjenom u civilne, pretežno stambene svrhe. Nakon 1819. ruše se gradski bedemi koji se protežu simetralom današnje Zagrebačke ulice i ulice Put fortece. Od tada okrugla obrambena kula, izgrađena u XVI. stoljeću kao dio nekadašnjih gradskih utvrda, postaje izdvojen, samostalan objekt na najvišoj visinskoj točki grada. Od renesansnih bedema grada Cresa danas još možemo vidjeti oštećena vrata Sv. Nikole (Mikule) na sjeverozapadnom dijelu, potez sjeveroistočnog bedema s uglom te dvoja istočna gradska vrata – Bragadina iz 1581. i Marcella iz 1588. Na potezu ulice Šetalište XX. travnja, tradicijski nazvane Nazagrad – u značenju „iza Zagrada“ protezao se gradski bedem koji je na jugoistočnom uglu završavao kulom Sv. Duh. Nakon 1945. dio istočne fortifikacijske linije trećeg pojasa bedema je porušen, a ostao je samo dio visine 1 m koji služi kao ogradni zid cvjetnih lijeha. Ćus-Rukonić ovdje je zabilježila i zanimljivost da se na cesti od gradskih vrata Bragadina prema Piskelu, na predjelu Grabar, 1683. spominje kaštel Zuanne Zambellija Petrisa, a tlocrt mu je vidljiv na Franciskanskom katastru iz 1821.

Važni su svakako i fortifikacijski objekti u drugim otočnim naseljima. Kaštel Lubenice ima zidine iz XI. – XVII. stoljeća koje su nepristupačne sa zapadne strane, pa se naselje utvrđuje s ostalih. U izvorima se spominje i postojanje kaštela kod Orleca. Kaštel obitelji Sforza iz XVII. stoljeća nalazi se u Martinšćici, a bio je zaštićen visokim zidom s puškarnicama. Postoje i ruševni ostaci kaštela kod Valuna. Prema toponimima Gradeški kod Vidovića i naselja Gradiška kod Ustrina, moglo bi se zaključiti da je i tamo postojalo utvrđeno, a danas napušteno mjesto. Valja spomenuti i ruševine utvrde samostanskog kompleksa u Martinšćici kod Punte Križe, kao i pravokutnu utvrdu na Parhavcu, imanju creske plemićke obitelji Bocchina.

Kaštel u Osoru Mlečani su izgradili u XV. stoljeću kako bi se nadgledala plovidba kroz Kavuadu, ali i nadziralo osorske građane. Istočni se dio Osora u XV. stoljeću napušta, pa se nekadašnje područje podizanjem novih zidina dijeli napola. Tada se grade istočna i zapadna (morska) gradska vrata, a ispred potonjih bio je prebačen most preko Kavuade. U Osoru se sačuvala jedino ugaona kula prema Bijaru, dočim su ostale dokumentirane samo na grafikama iz XVI. – XVIII. stoljeća.

Na Lošinju je plemićka obitelj Draža u XV. – XVI. stoljeću dala izgraditi istoimeni kaštel, pravokutnu branič-kulu s pokosom, smještenu ispod gradine Halmac, a potom i franjevački samostan na obali u Nerezinama (1505. – 1513., zvonik 1604.). O gradnji svjedoče grbovi obitelji na nadgrobnoj ploči u samostanskoj crkvi, kao i na nadvratniku spomenutog kaštela.

Na Malom Lošinju Mlečani su izgradili kružnu kulu s topovima na brdašcu Kalk te drugu nasuprot, podno crkvice sv. Križa. Na predjelima Kaštela, Vele straže (Monte Bastone) i Kalvarije nalaze se kvadratne utvrde iz XVII. i XVIII. stoljeća. Obrambene su točke postojale i na brdima Tovar (Asino) i Bulbin.

Kaštel u Velom Lošinju tipična je renesansna okrugla kula debelih zidova, razmjerno niska da bi izdržala topovsku paljbu, s kruništem koje nije sačuvano u izvornom obliku, jer je doživjelo mnogo izmjena.

Kaštel u Gornjem Selu na otoku Susku bio je dio fortifikacija samostana sv. Nikole. Kaštel na otočiću Sv. Petar kod Ilovika kvadratnog je tlocrta, a dao ga je 1597. izgraditi mletački providur Filippo Pasqualigo zbog obrane od uskoka. Napušten je i razoren u doba francuske uprave, početkom XIX. stoljeća.

Na Malom Lošinju Francuzi 1808. nadograđuju stariji mletački kaštel bedemima i kulama, a južno od njega postavljaju kružnu utvrdu s topovima. Kasnije se ispod nje, u neposrednoj blizini župne crkve, daju izgraditi obalne baterije. God. 1862. na brdu Tovar podiže se velika vojna tvrđava koja je ukopana u brdo nasuprot glavnog ulaza u luku. Gradi se i utvrda s optičkim telegrafom na brdu Vela straža, kao i vojarna na Kovčanju. Postojale su i promatračnice na Belvederu i Čikatu. Ovdje autorica ističe podatak da početak razvoja turizma dovodi do rušenja mnogih utvrda i bedema. Malološinjski je Kaštel koncem XIX. stoljeća bio isključivo u funkciji kamenoloma, a koncem 60-ih i početkom 70-ih godina XX. stoljeća lošom je adaptacijom pretvoren u ljetnu pozornicu s ugostiteljskim objektom, betoniranim terasama i plesnim podijem, no, nažalost, bez ikakvih prethodnih arheoloških i arhitektonskih istraživanja i poduzetih konzervatorskih mjera zaštite. U Gornjem Selu na Susku 1874. izgrađena je utvrda uza sam kaštel.

Poseban je period gradnje utvrda doba talijanske uprave tijekom XX. stoljeća (1918. – 1943.). Tada je izgrađena vojna promatračnica na lokalitetu Konac (najsjevernijem naselju na Cresu), kojom su se kasnije koristili i Nijemci. Ista takva podignuta je i na brdu Veli kus iznad Merga. Na lokalitetu Kod križa u Belom izgrađena je zgrada karabinjera koja je ostala u uporabi do sredine 50-ih godina. Karabinjeri su svoju zgradu imali i u gradu Cresu. Tamo su kao vojarne služile današnja zgrada uprave *Cresanke* (nekad *Hotel Galović*) te zgrada za smještaj voj-

ske u nekadašnjem „tošu Bajčić“ (na obali kod crkvice sv. Lucije), a kao obalne utvrde i promatračnice za nadzor nad creskom lukom bile su izgrađene zgrada današnje Lučke kapetanije i zgrada kod crvene lanterne.

Kod groblja u Orlecu, na lokalitetu Štelove žuvini, podignuta je vojarna koja je služila kao promatračnica prema Kraljevini Jugoslaviji, za sprječavanje krijumčarenja soli, duhana i brašna iz Zadra, tadašnje talijanske slobodne carinske zone, preko obližnjeg Raba i Krka. Na području Beleja, na vrhu brda Kunfin (202 m), nalaze se ruševine talijanske vojne promatračnice od koje je danas preostala samo cisterna za kišnicu. Na južnom Cresu, u Lusarama su bile smještene postrojbe Kraljevske mornarice koje su 1935. za svoje potrebe bile unajmile kuću Josipa Badurine te je nadogradile kako bi od nje stvorile promatračnicu za 7 – 8 članova posade. Ta je promatračnica imala telegraf i sustav za svjetlosno dojavljivanje, pa je bila u stalnom kontaktu s promatračnicom na Kunfinu, vojarnom u Osoru, promatračnicom na Osoršćici, forticom na Tovaru i vojarnom na Iloviku. U selu Punta Križa, na kućnom broju 36, nalazila se 1942. – 1943. zgrada talijanskih financa koja je također bila pod vojnom upravom. Na rtu Sv. Damjan bila je smještena privremena drvena promatračnica za posadu od četiri člana.

Današnji Planinarski dom *Sv. Gaudent* (276 m) na Osoršćici nekad je bio talijanska promatračnica Šemafor (kako su je popularno zvali Nerezinci). Utvrda Tovar u doba Italije zvala se *Forte Nazario Sauro*, a talijanska je vojska držala i bateriju na Čikatu, na najvišoj koti iznad kapelice Anuncijate. Zgrada karabinjera na Malom Lošinju bila je smještena u današnjoj Zagrebačkoj ulici, a zgrada vojnog zapovjedništva u Gornjem Selu na Susku u doba Italije proširena je nadogradnjom.

Utvrde i baterije bile su u uporabi i u periodu kratkotrajne njemačke vojne vlasti, nakon kapitulacije Italije. Samostan u Porozini služio je kao njemačka topnička utvrda, a takva je postojala i u Dolu pod Grotom, sjeverno od Belog, gdje je bilo jako topničko uporište s bunkerima i podzemnim skladištima streljiva. Njemački su vojnici tada zaposjeli napuštene talijanske vojarne u Mergu, Orlecu, Kunfinu, Lusarama, Osoru, na Osoršćici i na Malom Lošinju. U Osoru je bila smještena njemačka posada, u vojarni kod mosta s creske strane. Englezi su 1945. bombardirali njemačke pozicije na Tovaru i Tovariću (Asinello).

U poglavlju koje slijedi autorica se osvrće na iduće razdoblje te ističe da se i jugoslavenska vojska koristila starijim utverdama i objektima: u Cresu je to karaula koja je u funkciji do kraja 40-ih i početka 50-ih godina XX. stoljeća, na Malom Lošinju vojarne na Kovčanju, Tovaru i Veloj straži, a na Iloviku vojarna u luci koja je bila u funkciji do 1986., kao i bitnica.

Međutim, jugoslavenska je vojska izgradila i neke nove objekte, primjerice pokretnu topničku bitnicu kod Miholašćice, na poziciji Kraj dolov na Malzicarići, a na Grmovu su podignuti bunker i skladišta za streljivo. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata u Osoru je podignuta vojarna i u uporabi je bila do početka 50-ih godina. Na Malom Lošinju izgrađena je vojarna na Velopinu, gdje su se čuvale pomorske i brodske mine, a kod današnjeg odlagališta smeća, na obroncima brda Sv. Ivan, izgrađeni su bunker i podzemni sustavi. Podignuta je i baterija na Čikatu, na najvišoj koti iznad kapelice Anuncijate, koja se koristila do 1950., potom bitnica na Maračolu na Unijama te 1953. karaula u Donjem Selu na Susku.

Jugoslavenski fortifikacijski sustav dijelom se oslanjao, napominje autorica, na naslijeđene austro-ugarske vojne objekte, u prvome redu vojarne i skladišta. No, kroz dugi niz godina stvorio je moderan fortifikacijski sustav s originalnim vojno-strateškim rješenjima. Većina tih objekata danas je, međutim, zapuštena i devastirana.

Na Kovčanju je danas smještena vojna luka Malog Lošinja, a od 2004. na brdu Tovaruu nalazi se postaja obalnog motrenja, zaključuje nakraju autorica.

Ovom je knjigom Jasminka Ćus-Rukonić htjela ukazati na arheološko i kulturno-povijesno nasljeđe Cresa i Lošinja, s posebnim naglaskom na gradine, kašte, utvrde i vojarnje, koje su do sada u literaturi ostale prilično zanemarene. O njima se, naime, nije pisalo na tako detaljan i pregledan način, pa su u tom smislu i knjiga i izložba važna novost. Publikacija je svakako objavljena i s ciljem da bude putokaz u radu mladih istraživača, a dodatna joj je vrijednost i u činjenici da se njome i širu javnost htjelo upoznati s današnjim stanjem na terenu te ukazati na važnost i značenje utvrda za našu lokalnu povijest kako bi ih se na neki način zaštitilo od zaborava te neprimjerenog uništavanja novom izgradnjom.

Slaven Bertoša